Mezey Barna

A börtönrendszerek és a börtönépítészet a századforduló idején*

A címben jelölt téma ma és itt különös figyelmet érdemel. A Sátoraljaújhelyi Fegyház és Börtön (korábbi nevén Magyar Királyi Törvényszéki Fogház) építésére az 1899-ben meghirdetett pályázat nyertes munkája alapján került sor, 1901-ben kezdődött meg az építkezés, és 1906-ban adták át rendeltetésének az épületet. Az intézet tipikus darabja a századfordulón az országos program keretében épített törvénykezési épületek sorának. Egyszerre jellemzi hát az országos állapotokat, s jelzi Sátoraljaújhely jelentőségének emelkedését, hiszen az igazságügyi tárca áldása a törvénykezési palota építésére ezt a folyamatot szimbolizálta.

Köztudomású, hogy Magyarországon, a polgári átalakulást megelőzően korszerű börtön nem működött; hogy a börtönépítészet, mint olyan ismeretlen volt. Kisebb építéseken túl az első bizonyságot az 1843/44-ben ülésező magyar büntető kodifikációs bizottság megrendelésére készült tervek, Graefl Károly, Cassano József és Zitterbach Mátyás munkái adják. A három kiváló tervező (akik közül Graefl több mint egy évtizedig elemezte a helyszínen a különféle európai börtönöket) az amerikai és európai modern börtönépítészeti alkotások ismeretéről tett tanúbizonyságot. Amennyiben a bizottság javaslatát a diéta és az uralkodó elfogadta volna, s felépülhetett volna a tíz kerületi börtön (Léván, Keszthelyen, Budán, Kassán, Nagykárolyban, Nagyváradon, Miskolcon, Szegeden, Aradon és Pozsegában), bármelyikük terve szerint építették is volna, bizonyosan nemzetközi színvonalú országos hálózata lett volna a magyar büntetés-végrehajtásnak. Tudjuk, ez nem következett be.

Előzmények

Így azután Magyarország korszerű büntetés-végrehajtási intézetek nélkül lépte át a polgárosodás küszöbét. Sem országos intézeti hálózat, sem megyei börtönök nem állottak rendelkezésre. Az országos intézetek hiányoztak a palettáról (az 1773-ban Szempcen alapított Domus Correctoria kis Tallósi kitérővel 1832-ben Szegeden kiszenvedett), a megyei tömlöcök pedig a rendi-feudális világ mocskos, föld alatti, levegőtlen carcer-rezsimjét tükrözték. Néhány, kis befogadóképességű intézetre irányuló helyi kezdeményezés jelezte a reformigényt, ez azonban a 19. század második feléig nem hozott érdemi változást.

* A Sátoraljaújhelyi Fegyház és Börtön centenáriumi ünnepségén 2005. november 17-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

Az osztrák neoabszolutizmus kormányzata Magyarországon is hatályba léptette az 1852. évi osztrák büntető törvénykönyvet. Az osztrák szabályozás már a szabadságvesztés-büntetés túlnyomó alkalmazására építette büntető rendszerét, s az igazságügyi miniszternek rá kellett döbbennie, hogy nincsen hol végrehajtani a börtönre szóló ítéleteket.

Az igazságügyi tárca tűzoltásba kezdett: négy év leforgása alatt megteremtette a magyar országos fegyintézeti hálózat alapjait. 1854 és 1857 között megnyitották az illavai, váci, munkácsi, lipótvári, a mária-nosztrai és a nagyenyedi intézeteket, a szamosújvári tartományi fogházat pedig az országos intézetek közé emelték. A gyors munkának sajátos következménye lett: az eredetileg különböző egyéb célú épületekbe telepített büntetés-végrehajtási intézetek építészeti korszerűségét minimalizálták az egykori várfalak, a kastély- és zárdaépületek, a nevelőintézeti funkciók kiszolgálására alkalmatlan építészeti terek. Az országos hálózathoz utóbb hiába ragasztották hozzá a valóban modern, panoptikus szegedi kerületi börtön és törvényszéki fogház (a Csillag) vagy a Budapesti Gyűjtőfogház épületeit, a rendszer alapjaiban és átlagában toldozott-foldozott maradt.

Nem úgy történt a vármegyei intézetek esetében. Az 1869:4. tc. az igazságszolgáltatás és közigazgatás szétválasztása kapcsán élesen elhatárolta egymástól a bírói és a végrehajtói hatalmat. Ennek eredményeképpen meg kellett teremteni egy teljesen új bírói szervezetet, melyet értelemszerűen az ország törvényhatósági reformjával kellett összekötni. A vármegyék és városok új szabályozása, a vármegyei hatáskörök átalakítása, s különösképpen az ezzel együtt járó átszervezések csak lassú folyamatban engedték kialakulni az új képleteket. A korábbi törvénykezési szervezet felszámolásával egy időben hívták életre az elsőfolyamodású királyi járásbíróságok és törvényszékek hálózatát, mely azonban csak a századfordulóra nyerte el végleges alakzatát. A megszervezett járásbíróságok száma az 1871-es 360-ról 1913-ra 990-re nőtt, míg a 102 megyei törvényszékből 1885-ben már csak 64 működött. Ez a változás is jellemzi az igazságszolgáltatás kiépülésének vajúdó folyamatát.

A több száz bíróság elhelyezése értelemszerűen több száz épületet kívánt, miként a törvényszékekhez és járásbíróságokhoz rendelt fogházak és börtönök korszerű megszervezése is. Az igény egyértelmű volt: az ország törvénykezése hatalmas elmulaszthatatlan építészeti fejlesztés előtt állott.

Börtönrendszerek

A magyar börtönügyi tudományosság, a magyar büntetés-végrehajtási reform igények és az első építészeti kísérletek idején érlelték meg a polgári börtönügy modelljei az úgynevezett börtönrendszereket. Addig, a különféle kísérletek nem rendszereket, nem koncepciózus és átgondolt képleteket kínáltak, csupán a rendi-feudális közös elzárással szemben (melyet rendszernek nevezni semmiképpen sem lehet) jelentkező újítások egyikét-másikát. A 19. század első harmadában Amerikából útnak indult a magány (vagy pennsylvaniai) és a hallgató (vagy auburni)

rendszer, melyek hamar erős kritikát váltottak ki egyoldalúságuk miatt. Viszont éppen ez az egyoldalúságuk, vagyis az elítélt kezelésére vonatkozó módszerekre fókuszáló koncentrálásuk forradalmasította a börtönügyi rezsimeket. Mint ismeretes, a magányrendszer az elítélt teljes elszigetelésével operált (melynek építészeti következménye a magánzárka-rendszerű épületegyüttesek megjelenése volt). A hallgató rendszer az elítéltek közös munkáltatásának koncepciójával, ugyanakkor embertelen csöndkényszerével írta be nevét a börtönügy történelmébe.

Hamarosan kísérletek sorozata indult meg a két szisztéma előnyeinek egyesítésére, illetve a sokfelé felbukkanó osztályozási és értékelési igénynek (genfi, müncheni, belga stb. rendszerek) megfelelően, melyek közül végül is az ír fokozatos rendszer diadalmaskodott, mely az elítéltet négy stáción át vezette a remélt megjavulásig, a társadalomba történő visszabocsátásig. A magánzárkában eltöltött első és a közös foglalkoztatással kombinált második szakasz után közvetítő lépcsőre majd feltételes szabadságra került sor. A 19. század második felében már a nemzetközi kongresszusok és szervezetek is ezt a megoldást ajánlották az egyes államok börtönügyi szakembereinek figyelmébe. A századfordulón diadalmaskodó ír fokozatos rendszer összetettségénél fogva bonyolult építészeti megoldásokat is igényelt. Az első szakasz az elítéltek elkülönített bezárására alkalmas magánzárka-szárnyakat követelt, a közös munkáltatás megfelelő számú és minőségű, nem kevésbé jó biztonságú munkatermeket, raktárakat, egyidejűleg a magánzárka-épületeknél jóval olcsóbb hálófülkés vagy nagyobb hálótermes elhelyezést éjszakára. A közvetítő fokozat speciális intézetek létesítését igényelte. A progresszív rendszer elterjedésével párhuzamosan jelentek meg azok a humanitárius követelmények, melyek a nemzetközi közösség szemében fokmérőjévé lettek egy börtönrendszer korszerűségének. Ezek az elvárások (megfelelő oktatás, lelki gondozás, egészségügyi ellátás) úgyszintén építészeti kihívásokat jelentettek. Miközben a büntetési rendszer középpontjába került a szabadságvesztés-büntetés, s a hagyományos büntetési nemek törlésével, szinte kizárólagos választlehetőségként fogalmazódott meg a 19. század jelentős, s tömegessé váló bűnözésével szemben.

Hazánkban első ízben az 1843/44. évi kodifikációs bizottság foglalt állást a magányrendszer mellett, meggyőzve igazáról az alsótábla többségét is. A pennsylvaniai rezsimnek megfelelő épületek azonban nem épülhettek fel, így a kérdést elnapolták. A neoabszolutizmus, mint láttuk, nem rendszerek, hanem a totális intézmények „átválthatósága" kérdésében foglalt állást, így a megoldást a kiegyezés kormányzatára hagyta. Mire a magyar büntető törvénykönyv, az 1878:5. tc. becikkelyeztetett, világszerte a fokozatos vagy progresszív rendszer karrierjét ünnepelte a börtönügyi tudományosság. Aligha véletlen tehát, hogy a korszak legkorszerűbbnek tartott börtönrendszerét tette magáévá Csemegi Károly osztálytanácsos, aki tanácsadójával, Tauffer Emillel a szabadságvesztés végrehajtásának alapelvéül fogadta el azt a magyar büntető törvénykönyvben. Az 1880-ban hatályba lépő kódex egyébként országos fegyintézetet, kerületi börtönt, törvényszéki és járásbíró-

sági fogházat, valamint államfogházat ismert. A törvényalkotás immáron megteremtette a jogi kereteket is a felépítendő börtön- és fogházrendszeréhez.

Börtönök

Miután az 1843/44-ban működött kodifikációs deputáció a magányrendszer mellett tette le a voksot, ennek megfelelően készültek el az első országos börtöntervek is. Graefl Károly, Cassano József és Zitterbach Mátyás is a magánzárkarendszerű épületekben gondolkodtak, melyeknek filozófiája értelemszerűen gyökeresen különbözik a korabeli (rendi-feudális) közös elhelyezéstől, miképpen a közös munkáltatásra építő hallgató- vagy vegyes rendszerektől is. Ez a felfogás még hosszú ideig rányomta bélyegét a magyar tervekre, s még a hetvenes évek elképzelései is a magánzárkás elzárás realizálása körül forogtak. Így tervezte fogházait Sonheitl Ferenc, Wagner Gyula és Kiss István is.

Meghatározó volt a magyar börtönépítészetben, hogy a feladatok nem annyira az önálló, nagy befogadóképességű, országos intézetek megépítésére irányultak, hanem a megyei törvényszékek és a járásbíróságok mellé rendelt börtönök és fogházak kialakítására. Ez a program a tervek profilját két irányban befolyásolta. Egyfelől az épületegyüttesek komplexitásával, másfelől a többfunkciós jelleggel.

A komplexitás abból a tényből következett, hogy az országban nem csupán a börtönök és fogházak hiányoztak az igazságügyi épületek palettájáról, hanem legtöbb felé a megfelelő törvénykezési épületek sem álltak rendelkezésre. A korábbi megyei bíráskodás a rendi hatalomgyakorlással állott összefüggésben, ennélfogva többnyire a megyeházák szolgáltak a törvénykezés színhelyéül. Az új igazságszolgáltatási koncepció, mely a bírói függetlenségre építette a magyar törvénykezést, külön teret keresett működéséhez. A judikatúra és az executiva elválasztását építészetileg is deklarálni kívánta a kormányzat, ennek megfelelően alakították ki az igazságügyi épületek országos építési programját. Az ennek keretében létrejött igazságügyi épületegyüttesek nem egyszerűen elhelyezési kérdést jelentettek, hanem az önálló törvénykezést szimbolizálták, mely így felölelte a járásbíróságok, törvényszékek és a hozzájuk tartozó fogházak és börtönök együttesét.

A program keretében épülő igazságügyi paloták többfunkciós rendeltetése számos síkon ragadható meg. Nem csupán a törvénykezés és büntetés-végrehajtás kettősére érdemes figyelnünk, hanem a bíráskodást szolgáló börtön- és fogházi feladatokra is. A törvénykezési épülethez illesztett börtön- és fogházépület magától kínált megoldást nem csak az ítéletüket töltők, hanem az előzetes letartóztatottak, a vizsgálati foglyok, illetve a valami okból átszállításukra várók fogvatartására is. Ez a fajta többfunkciósság – ellentétben az országos intézetek végrehajtási profillával – az építészeti koncepció más fajtájú átgondolását igényelte. Hiszen itt nem pusztán a börtönrendszer rezsimelvei szabták meg a büntetés-végrehajtási traktus jellegét, hanem ezt kiegészítették és módosították a büntetőeljárás aktuális igényeivel kapcsolatos követelmények, valamint az igazságügyi palotával szimbiózisban élő börtön és fogház sajátos biztonsági szempontjai is. Nem is szólva arról a kül-

sődleges elvárásról, melyet a városba (megyeszékhelyre, járási székhelyre) telepített igazságügyi épületegyüttessel szemben fogalmazott meg az érintett település: hogy az tudniillik a város „építészeti arculatához stilárisan beleillő, sőt jellegével egy meghatározó szerepű monumentális hatású épület"-ként jelenjen meg. Az igazságügyi palota mind napjainkig a városok jellegzetes, domináló épülete, a bíróságok, ügyészségek működésének központja, az igazságügyi hivatalok otthona. A többnyire díszes főhomlokzat és főkapu valóságos éke lett a településeknek.

Emellett két ellentétes koncepciót kellett az igazságügyi paloták építésénél megvalósítani. A törvénykezési eljárás a lehető legnagyobb nyilvánosságot követelte, olyan tereket, ahová az érdeklődők akadálytalanul bejuthattak, s jelenlétükkel részesei lehettek a bírósági eljárásnak. A büntetés-végrehajtás ellenkezőleg: a legteljesebb szeparációt igényelte, olyan elhelyezést, mely a külvilágtól mentesen szervezett belső életet biztosított, ahová a közönség nem, hogy bemenni nem tudott, de lehetőleg a bepillantást is meg kellett akadályozni. A teljes nyilvánosság és a totális zártság összeegyeztetése volt tehát a feladat.

Ehhez járult a totális intézmények működtetéséből eredő nagy kihívás a börtön- és fogházépítéseknél: a száz-kétszáz főt befogadó büntetés-végrehajtási intézet fogvatartottjainak ellátásáról, gondozásáról is gondoskodni kellett, mely számos gazdasági- és kiegészítő épület, illetve építmény betervezését követelte meg. Mindezt egy meglehetősen behatárolt térben, az igazságügyi palota fő épülete mögött kialakított zárt egységben. A századfordulós terveket és építkezéseket már meghatározó módon befolyásolták a kor normái: az egészséges elhelyezéshez szükséges, megfelelő méretű zárkák, sétálóudvarok és közös helyiségek; a levegőztető-, fűtő- és világító rendszerek; az oktatás, a lelki gondozás és a munkáltatás térségei (iskola, imaterem, munkatermek, raktárak).

Korábban arról esett szó, hogy a kiegyezéskor az országban alig működött korszerűnek nevezhető intézet; hogy lényegében a bírósági szervezet átalakításával párhuzamosan kezdődött meg a magyar büntetés-végrehajtás intézeti hálózatának kifejlesztése. A magyar büntetés-végrehajtás jól járt a történelmi késéssel. A századfordulós tervek ugyanis már a legkorszerűbb (s országosan egységesnek mondható) szempontok szerint készültek, a kor nemzetközi normáit is kielégítve. S miután semmiféle „hagyaték" nem gátolta a tervezést és építkezést, mivel nem átalakítani, hanem létrehozni, teremteni kellett, Magyarország börtönügye a huszadik század kezdetén valóban modern s minőségileg magas elvárásokat is kielégítő börtön-és fogházhálózattal rendelkezett (ami az országos fegyintézetekről az ismert körülmények miatt már kevésbé volt elmondható).

Sátoraljaújhely valamikori megyei törvényszéki épülete és börtöne is mindezek figyelembe vételével épült. Az intézet tervezője, Czigler Győző műegyetemi tanár számos ismert középület, kórház és hivatal mellett nyerte meg a sátoraljaújhelyi királyi Törvényszéki Palota és Fogház felépítésére kiírt pályázatot. Ebben a korszakban – miként azt a szakirodalom leszögezi – jellegzetes csoportja alakult ki az építészeknek, akik igazságügyi épületek tervezésére és építésére specializálták

magukat. (Wagner Gyula, Aigner Sándor, Kiss István, Jablonszky Ferenc Tóásó Pál azok, akiknek életpályáját döntően meghatározta a törvényszéki tervezés.) Wagner egymaga több mint huszonöt fogház- és börtönépületet tervezett. Úgy hiszem, hogy alapvető szemléleti különbséget jelentett Czigler munkája, hiszen az építész paloták, székházak, akadémiák, oktatási intézetek tervezésével, széles látókörű megközelítéssel szemlélhette a totális intézmények világát. Talán nem véletlen, hogy ez az épület is – sok társával egyetemben – mind a mai napig szolgálja az igazságügyet és a büntetés-végrehajtást.

